

Любка Липчева-Гранджева

КЛАСИЦИ, ИЗГНАНИЦИ, ЕМИГРАНТИ

ЛИТЕРАТУРНИ ИДЕНТИЧНОСТИ И ПРЕВОД

София, 2020

© Издателство „Изток-Запад“, 2020

Всички права на български език запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде възпроизвеждана или предавана под каквато и да е форма и по какъвто и да било начин без изричното съгласие на издателство „Изток-Запад“.

© Любка Липчева-Пранджева, автор, 2020

© Деница Трифонова, оформление на корицата, 2020

ISBN 978-619-01-0654-8

Любка Липчева-Пранджева

К Л А С И Ц И,
И З Г Н А Н И Ц И,
Е М И Г Р А Н Т И

Литературни идентичности
и превод

Съдържание

Увод	7
1. Световна литература & превод: рапсодия за две понятия	7
2. Преводът като прочит, преводът като памет: за основанията на тази книга	23
Патриарха – раждане в своето и в чуждото	39
1. Контрастите на едно преводно четене	39
2. Voyage sentimental... по Европа	43
2.1. Разходка и/или пътуване – Вазовият избор	43
2.2. По живописна Европа. Стратегии на професионализма	59
3. Фигуративът Патриарх на българската литература	73
3.1. Автентичният „създател“	73
3.2. Обучителна риторика на пътеписното	79
4. Патриарха – между езика на превода и езика на критиката	92
Яворов на немски – асиметрии на преводното присъствие	107
1. Въведение във фактичното	107
2. За виртуозността и отказаната ѝ преводимост	111
3. Разпознатото свое	126
Йовков на немски – статистики и четене	143
1. Забранени любопитства	143
2. Пристрастия по Йовков	159
Кирил Христов – конструи на въобразеното чуждо	189
1. Архивът от Прага	189
2. Нарцис, майсторът на огледала	195
3. Славянство, славянщина – предписаният проект	202

6 • КЛАСИЦИ, ИЗГНАНИЦИ, ЕМИГРАНТИ

4. Татаробългаринът и неговата „Германия“	209
5. Вендите	216
6. Поетът като филолог	219
7. Етюди по едно завръщане у дома	234
8. Германия II	242

Българските езици на Христо Огнянов 253

1. Очаквано завръщане	253
2. Дебютът	262
3. Езикът на колесниците. Лириката 1937 – 1954 г.	271
4. Асизи – сонетите на отсъстващия български	281

Димитър Инкьов.

За късите пътища и дългото пътуване към читателя 297

1. Радиопрелюдия	297
2. Фейлетонът мемоар и езикът на фактите	299
3. Има такива писатели... ..	313

Майчин или авторски –

езикът като избор за литературна идентичност 335

1. В пространството на езика избор	335
2. „На повратки“ в... българското	351
3. Жаргон на различието. Билингвизмът като оператор на четенето при Д. Динев	373
4. Власт и превод. Илия Троянов или за скандала като формат на четене	393

УВОД

1. СВЕТОВНА ЛИТЕРАТУРА & ПРЕВОД: РАПСОДИЯ ЗА ДВЕ ПОНЯТИЯ

Ще започна от финалната фраза на този текст или поне от намеренията му за финална фраза: „Световната литература се пише (създава, твори) от преводачите“. И следвайки жанровия модел на *рапсодията* (разбирана като свободна игра на вариации и отказ от всякаква нормативност), ще подчертая, че става дума за цитат, че това всъщност е доловена и препредадена (двойно преведена) чужда фраза. Дочух я откъм немското ѝ звучене и не нося никаква отговорност по отношение на превода ѝ от оригинала на португалски. Едва ли фразата някога изобщо щеше да достигне до мен, ако ООН не беше обявила 30 септември за ден на преводача, а немското общество на преводачите не беше избрало тъкмо през нея да обяви значимостта на новия си професионален празник. И както често се случва, когато нещо внезапно ни поразява или провокира, почувствах се силно привлечена тъкмо от разпознатото в тази фраза – някой беше формулирал в пределна простота и яснота онова, което отдавна опипом знаех и търсех: *понятието **превод** (художествен превод) и понятието **световна литература** изглеждат обречени на сдвоеност*. Конституирането им като самостоятелни е практически невъзможно и всякакви опити да се извлече диференциация отвъд тази сдвоеност, водят до критични точки на абстрактна и фактически безкрайна понятийна игра. Двете понятия са като момичето и старицата от онази свръхпопулярна рисунка, чиято оптическа илюзия не разрешава разделянето им (отнемането на който и да е детайл от фигурата „момиче“ би унищожило изцяло и фигурата „старица“), но не разрешава и синхронност на вижданото (редуващо допуска до сетивата ни ту

момичето, ту старицата). Нищо чудно тогава, че видимостта на понятиятната съотнесеност между „световна литература“ и „превод“ се оказва толкова трудна, че стана възможна едва преди около две десетилетия. Но да започнем все пак от началото...

Настойчивостта, с която понятието *световна литература* откъзва да заеме своето почетно място в една история на идеите и да се превърне в музейен експонат, несъмнено заслужава специално внимание. На всеки две, максимум три десетилетия това понятие изплува на повърхността на културологичните дебати като че ли за да провери готовността им да се справят с провокациите му. И всеки път, когато това се случи, някой повежда опитите за лимитиране на понятийна семантика назад към създателя на словоформата *Weltliteratur* Йохан Волфганг Гьоте, а някой друг (педантично, но и напълно правомерно) успява да му напомни, че първопроходецът всъщност е Кристоф М. Виланд, а що се отнася до блуждаещата концепция за единство на *свят, история и култура*, когато се търси началната ѝ отправна точка, непременно трябва да се спомене името на Август Шльоцер.

Всъщност внимателната реконструкция на контекста (постигат я независимо един от друг и през различна методология Д. Лампинг, Х. Бирус и С. Рихтер¹) подсказва, че не нови имена на автори трябва да се натрупват, а нови и нови словоформи, докато се постигне цялостното лексикално гнездо, породило се от възторга на периода по омагьосващата визия на думата *свят*: *Weltgeist, Weltmensch/Weltbürger*², *Weltanschauung, Weltgefühl, Weltgeschichte*... (световен дух,

¹ Виж Lamping 2010; Birus 2004; Richter 2017. Специално внимание заслужава изследването на С. Рихтер с предложената в него нова историографска парадигма: „световната история на немската литература“ се интересува от немскоезичната литература единствено чрез вписаността ѝ в глобалния културен диалог и само доколкото тя самата е способна да поражда подобна диалогичност.

² Напомнянето за изключително важното участие на понятието *Weltbürger* дължа на Клео Протохристова. През вариативната употреба на трите понятия – *Weltmann, Weltmensch, Weltbürger*, в немскоезичен контекст може с висока степен на точност да се опишат импулсите на философската мисъл, при това за един от най-плодотворните ѝ периоди. Сериозно предизвикателство представлява дори само фактът, че в отделни времеви отрязъци при някои от вторичните си

световен човек/гражданин на света, светоглед, усет за свят, световна история). Като граматическа форма всички тези думи спадат към така наречените композити, т.е. сливането на двете основи на съществителни е постигнало пълно срастване на семантиките и не допуска обратно разпадане в словосъчетания от типа на *дух на света* (Geist der Welt), *човек на света* (Mensch der Welt), *литература на света* (Literatur der Welt), без това да заяви ясно диференцирана, различна семантика. Време е да за бележим, че в началото на XIX век свободно блуждаещата идея за световна литература очевидно не е достигнала до това ниво на нормативно фиксиране в езика и изтласквайки я във видимостта на актуалния интелектуален диалог, Гьоте педантично изписва думата с дефис: Welt-Literatur.

Гьоте несъмнено държи на авторството си по отношение на идеята (ще се убедим в това след малко), но особено много държи на многослойността на нововъведената словоформа. Прави впечатление, че той самият не обединява в цялостно изложение идеите си за световната литература, а разпръснатите му изявления в пресата, в критични студии, писма и разговори сред приятелски кръг (противно на всякакви очаквания за немската историография) не са събрани и коментирани в пълната им текстовост до много късно, чак до 80-те години на XX век. Едва това глобяване позволява да се прояви моделът *световна литература*, създаден от Гьоте, в комплекса от функционалностите му. Част от изявленията на Гьоте започват с прокламирането на новото явление като току-що започнал (несводим следователно към каквито и да било форми на предходна литературна комуникация), но пък неотменим процес:

значения трите понятия са взаимозаменяеми, т.е. функционират като синонимия. За целите на настоящия текст е напълно достатъчно да забележим, че двете основни десетилетия, през които Гьоте настойчиво заявява своето авторство върху понятието *Weltliteratur* буквално следват появата на онзи етично положен космополитизъм на Кант („Към вечния мир“, 1795), който ще задържи понятието *Weltbürger* активно във философските (политико-философските) дискусии и до ден днешен (например, у Хана Арент и Жак Дерида).

Навсякъде слушаме и четем за напредъка на човешкия род, за понататъшни възгледи за света и човешките взаимоотношения... От своя страна аз искам да обърна внимание на приятелите си, че съм убеден в създаването на една обща световна литература, в която на нас, германците, ни е запазено почетно място (Goethe, HA, 1982: 361).

В значителна част от изказванията му акцентът е насочен към космополитизма като задължително изискване в духа на новия свят и неизбежността на надскачането на националното като мислене:

Убеден съм, че се създава една световна литература, че всички нации са склонни към това и правят приятелски стъпки в тази посока (Goethe, HA, 1982: 362);

...на мястото на досегаишната затвореност, постепенно духът достига до потребността да бъде повече или по-малко приет в свободния духовен обмен (Goethe, HA, 1982: 364);

... Затова аз охотно се вглеждам в чуждите народи и съветвам всекиго да прави това. Днес националната литература няма много за казване, настъпва епохата на световната литература и всеки трябва да допринесе за по-бързото навлизане на тази епоха (Goethe, HA, 1982: 362).

В това поле на функционалност на модела попадат всички коментари на Гьоте, от които е видна склонността му да съполага понятията *световна* и *европейска литература*³; попада цялата поредица от изследвания, свързани с древната култура на Изтока (индийската, персийската и китайска литература); интересът му към сръбския и новогръцкия фолклор, към скандинавската литература и т.н. Попада онова интензивно нарастване на хоризонта на привлечени към корпуса на националната литература и култура и съответно вграждано работещи за тях чужди текстове, което, провокирано

³ Днешни критики към Гьоте в тази посока страдат от тежка форма на астигматизъм – да се критикува през ХХI век сгрешената два века по-рано диагноза със сигурност е лесно, но да не забравяме все пак, че в началото на ХIХ век европоцентризмът е единствената възможна призма за мислене за универсална култура.

от Хердер⁴, при Гьоте кардинално променя посоката на осмисляне и съответно поражда новото наименование: *световна литература*. Истински приносният момент на Гьоте в тази преобърнатата оптика е категорично обявеният отказ от затваряне на националното в локално обозрим периметър (в която и да е тукашност и сегашност на творческия субект, но и на възприемателя на произведенията му). Не че те са обявени за невъзможни, възможни са, разбира се, и до ден днешен, просто през 1827 г. Гьоте жестово отменя веднъж завинаги стойността им.

Вторият, може би най-забелязван и най-коментиран аспект в модела на Гьоте, е създаването на световната литература като пряк резултат от ефективността на един нов диалог между хората на духа:

...тук става дума много повече за взаимното опознаване на работещите амбициозни литератори от настоящето, които чрез симпатиите им и общата мисловна нагласа се чувстват призвани да бъдат обществено активни... (Goethe, HA, 1982: 362);

...Много е хубаво, че днес, при това активно общуване между германци, французи и англичани, стигаме до ситуацията взаимно да се коригираме. Това е голямата полза, която произтича от една световна литература и която все повече ще се проявява.

...Карлайл описва живота на Шилер и го оцени така, както на нито един германец няма да му е лесно да го направи. Затова пък ние сме наясно с Шекспир и Байрон и вероятно сме в състояние да ценим техните заслуги по-добре от самите англичани (Goethe, FA II 10: 257).

Тази посока на моделното конструиране е заредена с най-високия потенциал на утопичност и вероятно тъкмо това я прави толкова устойчиво популярна. Тя допуска не само възможността за взаимно разбиране (взаимно коригиращо обогатяване) между национално и

⁴ Промяната в озаглавяването на сборника на Хердер също подсказва новата оптика: първото му издание от 1775 г. утвърждава понятието *Volkslied* и се ограничава до „Alte Volkslieder“ [стари народни песни] и едва изданието от 1802 г. (след смъртта на Хердер) получава заглавието „Stimmen der Völker in Liedern“ [гласове на народите в песни], в което се включва и представата за съобщност на народите на ниво култура. Неслучайно тъкмо това второ заглавие се утвърждава и става изключително популярно.

културно различните, но и елитарно вярва, че близките по духовната си извисеност са в състояние да съгласуват усилията си за всеобщото благо. Контактите на самия Гьоте с Манцони (Алесандро Манцони), Карлайл и Байрон са ценно приложение към това разбиране за световната литература като съзнателна активност на творческите субекти на настоящето (писатели и критици). Но разказът за тях е и задължителното „обяснително“ приложение, без което представата за световната литература лесно се приплъзва (правено е многократно) към наивистичните радости на мултикултурното общуване. Трезвият прагматизъм на Гьоте няма нищо общо с подобни нагласи – третото измерение на неговия модел накамарява цяла серия от преживявани и очаквани, заплашително деструктивни функции на новото явление. Облекчената и силно активизирана всеобща комуникация (специално забелязана е ролята на периодиката: вестници, списания) е на път да залее с осреднена еднаквост и посредственост на литературната продукция и най-отдалечените проекции на световното, да достигне и най-охраняваните зони на духа:

...това, което се харесва на масата безпределно ще се разпространява и както отсега става видно, повсеместно ще се приема. Но на сериозното и действително значимото това няма особено да се удаде (Гьоте 1979: 596);

... Това са последиците на една настъпваща световна литература и тук само можем да се утешим сами, че макар и общото да върви в лоша посока, няма съмнение, отделни личности ще намерят спасение и благословия – имам много хубави свидетелства за това пред очите си (Goethe, HA, 1982: 363);

... безполезно би било да се противопоставяш на ежедневно прииждащите вълни... Шотландия и Франция почти ежедневно ни заливат ... На прилива откъм Англия няма нужда да помагаме. Тепърва предстои да видим какво ще причини това наводнение... призованата от мен световна литература приижда към мен самия и заплашва да ме залее и да ме удави като Чирака на магьосника... (Goethe, FA II: 611).

Последният цитат е силно автоироничен: в споменатата балада на Гьоте („Чиракът на магьосника“) недоучилият, но арогантно самоуверен млад човек за малко не заплаща с живота си илюзията,

че владее магическите сили и може да контролира процесите около себе си. Дали наистина творението не „застига“ самия творец? Според Д. Лампинг творчеството на Гьоте (а и немската литература като цяло) удържа централната си позиция в световната литература само през първите две-три десетилетия след смъртта на автора (Lamping 2010: 94–97). Последваият процес е определен като обратнопропорционален: колкото повече нараства значението на класика Гьоте за немската литература, колкото по-централна в националното става позицията на текстовете му, толкова по-слабо (по-нефункционално) е присъствието им в световната литература. Много любопитно наблюдение наистина, но всъщност за кой аспект на моделното конструиране на световна литература става дума? Ако огъването навътре, потъването в сърцевината на националната култура е участта на четенето на текстовете на Гьоте, не следва ли точно по логиката на неговото понятие това четене да излъчва все по-малко и по-малко продуктивност към световната литература (помним: „националното няма много за казване“). И обратно – способната да влезе в диалог национална литература (тази, която не само притежава чуждите текстове, но и дори ги разбира по-добре/различно/допълващо) вече е живата тъкан на световната литература. Такъв Гьоте ще откриете във френската, в руската, в чешката, защо пък не – и в българската литература. Колкото до масовата литература (защото тя е тази, която залива злощастния чирак), то до ден днешен световната културна индустрия е произвела толкова много от Гьоте, че си е научно предизвикателство да откриеш другия, автентичния (?) Гьоте.

Проверен през участта на собствените му текстове моделът за световна литература на Гьоте се оказва пълноценно работещ. Истински заплашителен за този модел е по-скоро един друг въпрос, който може би вече всички прочели дотук си задават: за едно явление ли става дума всъщност, или Гьоте засреща и слива в единно понятие (би било логически абсолютно неправомерно) цели три различни процеса на съвременето си?

Активните участници в дебатите за световната литература обикновено решават дилемата (без изобщо да са я формулирали) чрез

редукция⁵. Част от тях изравняват понятието *световна литература* със *световен канон* и разтварят обширна поредица от дискуссионни полета: за неговата диахрония и подвижност; за институционалната му функция; за възможните пренареждания; за критериите и овластените да ги задават и т.н. Друга част (и тук попадат престижни имена като Маркс и Адорно) приемат световната литература за литературата, четена тук и сега. Световната литература като високооборотната литературна продукция, която (ето как настъпва нова делитбена линия) може да е или да не е част от високата литература, но задължително е успешно присъствие на *световния книжен пазар*. И двете основни посоки на редукция са убедени, че пълноценно реализират втората функция на модела на Гьоте – убедени са, че става дума за световна литература тъкмо защото се осъществява интензивна диалогичност на литературните текстове в обширно наднационално ниво.

От цялото многообразие на концептуализации, получило се чрез по-нататъшно роене на представите за световна литература, ще открия два оразличени примера: при тях (като че ли по изключение) многослойната функционалност на модела на Гьоте за световна литература се съхранява, въпросът е дали цената на тази съхраненост не се оказва твърде висока. Първият пример е от началото на 50-те години и проектира много от остротата на опозитивното идеологемно съществуване в периода. Става дума за кратичка статия на Ерих Ауербах, която, ако беше текст на авангардист, със сигурност щеше

⁵ Настоящият текст се стреми да открие следите на взаимната (не)разпознатост на двете понятия (*световна литература* и *превод*) и няма за цел да представя панорама или синтезен анализ на дебатите около тях. Специално трябва да отбележа, че лекцията на Галин Тиханов „Месторазположението на световната литература/ The Location of World Literature“ всъщност постига точно това – тя предлага цялостна аналитична реконструкция на диалозите около понятието *световна литература*. Като проследява „мъртвата хватка на безпощадния презентизъм“ и начините на мислене за световната литература във възможната ѝ историческа протяжност, авторът безспорно настоява за методологическа ревизия на целия дебат, която обаче да съхрани най-ценното в него дотук: „радикална възможност литературата да се мисли отвъд езика“ и „нетелеологичния начин на мислене за литературата и нейните движения“ (Тиханов 2014).

да настоява да бъде четена като манифест. Авангардното в нея е в жеста на оповестената (още на първата страница) неизбежна и много близка смърт на световната литература; манифестното – в настояването спешно да се създаде „филология на световната литература“ (такова е и озаглавяването на статията). За Ерих Ауербах, отличния познавач на Късната античност, Средновековието и Ренесанса, за теоретика, подарил на няколко поколения изследователи своя *Мимезис*, Европа от средата на ХХ век е навлязла в орбитата на шеметен процес на стандартизация (стандартите все още са два: европейско-американски и болшевишко-руски), сближаването на културите отива много по-далеч от това, което би искал и би си представил хуманист от ранга на Гьоте, и при една „добре организирана земя“ (нека забележим – понятието *глобализация* все още не е навлязло в езика и не му е подарило „спасителните си пояси“ за възможно позитивно осмисляне), при една „добре организирана земя“ за относително кратък срок ще остане един-единствен литературен език и ще „остане жива само една–единствена литературна култура“. И ето го есхатологичния жест: „С това идеята за световна литература ще бъде едновременно постигната и разрушена“ (Auerbach 1952: 39). Процесите на взаимно разбиране/ на сближаване и на припокриване са довели до моногосия; Вавилонската кула отново се е срутила, този път заради тоталистски постигнатото съгласие в еднозначността на връзката означаемо – означаващо – обект. За Ауербах „срастването“ на земята не е сюжет, който се нуждае от обяснителност или от рецептурни проекти, катастрофичното дори не е оценностявано, то е поднесено само с оглед на последния шанс за архивиране на досегашните и предишните форми на културно многоезичие. Оттук и задачите на филологията на световната литература: „да съберем и да обобщим данните на многообразието“, необходима е „синтезната и перспективистична работа“, която да съвместява огромни полета на ерудираност, за да е в състояние да вижда световната литература. И ето го съхранения Гьоте (макар и само като работна програма за филолога на една умираща световна литература): „Със сигурност най-ценното и неизбежното, което един филолог наследява, са езикът и културата на своята нация; но само в откъсването от тях, в преодо-

ляването им те стават ценни. Трябва при променени обстоятелства да се завърнем към онова, което преднационалното средновековно образование вече притежава: знанието, че духът не е национално определен“ (Auerbach 1952: 49). Наистина пълноценно прочетен и осъществен Гьоте, призован като свидетел на погребението на собствената си концепция.

Вторият пример, на който за кратко ще задържа вниманието ви, е определено оптимистичен и за разлика от аскетичната воля на Ауербах световната литература да се съхрани поне като компресирана памет (филологът не уточнява кой и кога би стигнал до разархирането ѝ), този втори пример се отнася много повече до практики на съвременния културен диалог (на съвременния книжен пазар), отколкото до теоретични конструкти. Става дума за крайното разпадане на полисемията в употребата на понятието *световна литература* в понятийната формула *литературите на света* (на немски това е по-видно, защото разлага композитума *Weltliteratur* обратно в словосъчетанието *die Literaturen der Welt*). С „литературите на света“ ни срещат някои от панаириите на книгата (например този в Дюселдорф), някои от издателските политики (ясно оразличени от някогашната практика на поредиците „Световна класика“), културни програми на отделни институции (например немската „ДААД“ и австрийската „Културконтакт“), отделни академични програми, най-често свързани с една методологически модерно въоръжена компаративистика. Целта несъмнено е да се избегне лошото наследство на европоцентризма, екзотизацията на цели региони на културното (например латиноамериканската литература) и ориентацията като цяло около някакъв канон и/или ценностна парадигма. Замяната на *singularia* с *pluralia tantum* трябва да спаси и едновременно да обвърже в динамично единство хетерогенността на едно литературно поле, разпростряло се в максимума на културната разпръснатост, но и несъмнено подчинено както на исторически установили се процеси на централизация, така и на почти митично тълкуваните властови механизми на световния пазар.

Търсен е противовес спрямо централни за съвременното ни процеси като глобализацията и тези опити могат да бъдат илю-

стрирани чрез множество актуални примери на международната литературна сцена. Такъв пример е връчената на френската писателка Мариз Конде от Гваделупа *Нова литературна награда 2018*, която според учредителите ѝ за разлика от Нобеловата се основава на ценности като „демокрация, включеност, емпатия и уважение“. За подобен пример може да послужи грандиозният по своите мащаби ежегоден литературен фестивал в Берлин: *Internationales Literaturfestival Berlin*. Централна за 2018 г. е темата „Литератури на света“ (05–15.09.2018 г.). Организаторите му твърдят, че изборът на участниците е резултат от работата на мрежа от международно признати писатели, експерти и авторитети в съответния регион, и обещава на посетителите си да се срещнат с „интересни открития в областта на лириката и прозата“⁶. При първата подобна среща на читателите със света и неговите литератури през 2001 г. са поканени 7 автори от 6 страни: Китай, ЮАР, Швеция, Швейцария, Германия, САЩ, при последната – 76 от 72 страни. Най-високо като стойности е участието от 2017 година – 85 участници. За 17-годишната история на фестивала България се появява в списъчността на участниците точно три пъти, като и трите пъти е в съположена позиция: България и Германия. Поканените наистина са от български произход, единият от тях дори пише и на български (Цвета Софрониева), другият (Илия Троянов) избягва да го прави. Нито веднъж не е бил канен автор, който би посочил за свое основно литературно местожителство България. Никак не харесвам евтините иронии на гърба на специалисти, вложили наистина колосален труд (защото е ясно, че не само организационен талант, но и огромна компетенция стоят зад подобен фестивал). И все пак няма как да не попитам – да не би пък в „мрежа от международно признати експерти“ нито един да не е разполагал с карта на света? Дори не и с карта на Европа или карта на вече, уви, тематично демодираната „Източна Европа“? Не е ли множественото число на световността тук просто моментна снимка на мейнстрийма и

⁶ Основната информация за фестивала е извлечена от данните на сайта му: <<http://literaturfestival.com/ablage/programm/literaturen-der-welt>> (18.06.2019).

с какво тази снимка се различава от списъците на бестселъри (независимо дали се съставят от експерти, от читатели, или както си е редно – чрез числата на продажбите)?⁷

Някои от целенасочените програми за културен контакт, някои от академичните изследователски програми (например програмата за млади учени „Фридрих Шлегел“ на Свободния университет в Берлин, специализирана за литературоведски изследвания) внимателно отстраняват възможността да служат за параван на процеси, които са всъщност чисто пазарни. Попълването на регистрите от текстовост на литературите на света при тях се случва или чрез „дълбоки сондажи“ на принципа на зоналността (например – латиноамериканската литература в немскоезичен и англоезичен контекст) или обратно – работят с критерии, обвързани с един глобален диалог (разговор по актуални, важни, но и архетипни теми). И докато едните постигат през формата *pluralia tantum* на Гьотевото понятие опис, близък до реалната „циркулация на текстовете“ в света (терминът е на Дамрош), вторите търсят по-скоро доминантата и ефективността на един нов диалог между хората на духа.

Ще си позволя още едно последно връщане към триизмерния модел на Гьоте. Достатъчно е да се вгледаме в механизма на неговото осъществяване през 20-те години на XIX век (да го наречем засега инструмента за възможност), за да видим, че без условието за синхронен трансфер в няколко езикови/културни ареала той наистина би се разпаднал. Когато настоява, че световната литература е родена/случваща се в собственото му настояще, Гьоте на няколко пъти използва образа на „бързата поща“, осигурена чрез параходите, и подчертава ролята на критичните материали и рефериращите статии в ежедневниците, седмичниците (на цялата преса), които правят достъпа до чуждата литература още по-интензивен. Това, което оп-

⁷ Бл. Златанов подлага на задълбочен и остро критичен анализ моделите и стратегиите за „фестивално“ представяне на българската литература (в статията специално се работи и с Берлинския фестивал). За изследователя съчетаването на „литературоведски непрофесионализъм“ с „политически умисъл“ прави провалите на подобни стратегии неизбежни. Виж Златанов 2019: 29–40.

исанието му пропуска в серията от посредници, максимално забързали достъпа до чуждите текстове, е фигурата на преводача, функцията на превода като цяло. Достатъчно е да въдворим тази оптика, да включим понятието *превод*, за да се стабилизира триизмерността на Гьотевия модел и той да престане да се разпада в безкрайна верига от нови и нови модели за световност на литературата: преведената текстовост от национална литература е възможност за нейното разширено участие в световна диалогичност (това е Шилер на другите); преведената чужда литература е освободеният от националното четене/ доразгърнат Шекспир; превеждането индуцира вълните на френски и шотландски текстове, които реализират осредненото, масово четене. Очевидно не само парната машина е променила света на литературното на прехода между XVIII и XIX век, нещо коренно различно се е случило и с превеждането. Защо дори Гьоте (посветил не малко страници на превеждането) не забелязва зад престижната красота на новия феномен *световна литература* фигурата на старичката?

Отговорът не е никак труден, но за да го постигнем, се нуждаем от нагласите на тогавашната оптика. В прословутата лекция на Шлайермахер „За различните методи на превеждането“, произнесена на 24.06.1813 г. пред Кралската академия на науките в Берлин, Гьоте е споменат един-единствен път в бележка под линия. Лекторът се съгласява изцяло с мнението на немския автор, че прозаичните преводи на античния лироепос (а те би трябвало по терминологичните му употреби да се причислят към парафразата) са за предпочитане, когато става дума за образованието на младежта. За Шлайермахер, когото с основание причисляваме към родоначалниците на съвременната поетика на превода, превеждането е пряко съотносимо с нивото на културна подготвеност на възприятието. Той разбира функцията на преводача като посредник между свръхпозицията на онова владеене на чуждите езици, което по никакъв начин не се нуждае от родния си език в контакта си с чуждите текстове, нивото, при което „преводът е с нулева стойност“ (Schleiermacher 1963: 51), и мъчителното четене–(не)разбиране на чуждото при ученика и абсолютното незнание на публиката. „...Целта на преводача трябва да е

да изгради за читателя си онази картина и онова удоволствие, които четенето в изходния език създава за образования“ (Schleiermacher 1963: 51). Превеждането е високо оценена процедура, то обогатява родната култура подобно на обогатената през чуждите посеви родна земя, през него немският език получава импулси на развитие, които го спасяват от „нордическата инертност“ на носителите му, и все пак зад повечето тълкувателни процедури на философа ясно личи онова латентно разбиране за превеждането, срещу което е насочена цялата риторика на текста му. И ако лесното и некачественото в превеждането си съвпадат в процедурите *подражание* и *парафраза*, извървяването на „целия кръг на преводаческите мъки“ предполага влагането на „твърде много изкуство и усилия в една неблагодарна и непрестижна дейност“ (Schleiermacher 1963: 70), а постигането на съвършенството е почти невъзможно, защото такова ниво на изключително майсторство, при което „духът на всеки от езиците се разтваря и прелива в другия“ (Schleiermacher 1963: 68), си остава утопичен конструктор.

Цели 124 години по-късно в есето „Нищета и блясък на превода“ Хосе Ортега-и-Гасет буквално прави опис на негативните стереотипи около превода и преводаческата професия:

Писането е акт на неспирно бунтарство... обикновено преводачът е малодушно същество. От плахост е избрал подобно занятие, най-непретенциозното...[той] натиква преведения писател в карцера на общоприетия език, тоест предава го. Traduttore, traditore.

[...] нека не се чудим, че преведеният автор ще ни се струва мъничко глуповат.

[...] преводът е утопична операция и неосъществимо начинание.

[...] Досега почти не са правени друг вид преводи освен псевдопреводите (Ортега-и-Гасет 1993:163–179).

За разлика от нищетата на превода, която според есето е повсеместно наблюдавана наличност, „блясъкът“ му е въпрос на процедура на бъдещо изменение, на „добра утопичност“, която постепенно и чрез корекции ще постига максимума на надмогването и усъвършенстването:

Оттук произтича и огромната трудност при превода – при него се прави опит да се каже на един език тъкмо това, което другият има склонност да премълчава... (Ортега-и-Гасет 1993:174).

[...] Преводът не е двойник на оригиналния текст, той не е и не трябва да се домогва да бъде същата творба, но с различна лексика... (Ортега-и-Гасет 1993:179).

[...] Древните са ни необходими именно защото са различни от нас и преводът трябва да подчертае непривичния, чуждия характер на текста и като запази тези негови черти, да го направи напълно разбираем... Трябва да възобновим престижа на това занимание и да го възхваляем като първоразряден интелектуален труд. Ако сторим това, преводът ще се превърне в своеобразна самостоятелна дисциплина, ще се сдобие със своя техника и ще развива приказно нашата мрежа от мисловни канали... (Ортега-и-Гасет 1993:182).

Превърнем ли тази програма в матрица за оценностяване на съвременната интеркултурна ситуация на една почти всеобща комуникация, ще трябва да отчетем значителни постижения. Ще трябва да забележим и друго: блясъкът на превода се ражда постепенно и през „размагьосването“ на абсолютните стойности на самото литературно: през отказа от властта на автора и на оригинала като завършена уникалност, през идеите за диалогичност и интертекстуалност, през представата за четеното като интерпретация и интерпретацията като акт на съ/творене на текста. Днес преводът е не само престижна интелектуална дейност, натоварена с изключително високи отговорности и очаквания, той е залог за възможната осъщественост на собствената ни „добра утопичност“ за литературата. Най-ценното в този децентриран, „освободен“ модел за транс- и наднационална литературна комуникация идва всъщност откъм силно усложненото понятие за превод, откъм базисни изследвания на съвременни автори като Дамрош (Damrosch 2003), Д. Бахман-Медик (Bachmann-Medick 2004) и П. Казанова (Casanova: 2004). За Дамрош световната литература осъществява себе си („жъне своите победи“) в превода. Тя е елиптично пречупване на националните литератури, при което чрез превода текстовете им (далеч не всички!) преживяват своето възможно разрастване, но тя е и модус/начин на четене: форма на

специфичен ангажимент към световите извън нашия собствен контекст. Д. Бахман-Медик поставя превода на метанивото на научни изследвания за културата (така наречения *translational turn*) и предлага цялостна промяна: от едно холистично разбиране за културата като текст към едно хибридно, подчинено на динамиките на диалогичната практика разбиране за „културата като превод“. Г. Мюлер обобщава различни опити да се надмогне понятийната ограниченост в разбирането за *световната литература*, за да даде хоризонт на колегите си от цял свят да разсъждават върху литературния трансфер и политиките на превод (Müller 2014), а Отмар Ете (Ette 2017) обосновава в обширно изследване интертекстуалността като постоянната взаимовръзка на литературите (като техния първоизвор и абсолютното място на произхода им), която не позволява еднолинейно описание на някаква „световна литература“ през един-единствен език и т.н. П. Казанова, която говори за „ХердEROVA революция“, за превода като за „литерализация“ и обяснява латиноамериканския „бум“ в интернационалното литературно пространство като (по)роден от критическия прочит на френския, засега предлага може би най-елегантно, а може би и най-пълноценното превеждане на Гьотевото понятие *Weltliteratur* в измеренията на съвременното – *World Republic of Letters*.

Днес не е невъзможно да съберем тоталната текстовост на преводите на Шекспир, да конструираме езиковата им история, да извлечем диаграма на интензитета им, да направим световен речник на отделни Шекспирови метафори и т.н. През интензитета на днешното взаимно превеждане (многостепенно отразено и в интернет) можем да очертаем региони на литературни диалози и да ги сверим с контурите на политически, национални и езикови карти. Можем да доловим пулса на световното литературно битие, като извлечем заглавията на текстовете, които завихрят диалози в сайтовете за литературна критика, в блоговете и в социалните мрежи при това в синхронията на множество езикови и културни контексти. Чрез интензитета на преводите можем да измерим колко е дълга сянката на световната литература...

Днес твърде много от блясъка в рисунъка на момичето се е удавил в означеността на старицата. Позволете ми обаче да спазя пър-

воначалното си обещание и да ви предложи да затворим засега рапсодийните разсъждения с един, надявам се, по-точен и несъмнено по-пълнен превод на български на афоризма на португалския автор Жозе Самарагу: „Авторът със своя език създава националната литература; световната литература се пише от преводачите“.

2. ПРЕВОДЪТ КАТО ПРОЧИТ, ПРЕВОДЪТ КАТО ПАМЕТ: ЗА ОСНОВАНИЯТА НА ТАЗИ КНИГА

Преводът, разбран и като самостоятелно изследователско поле, и като ефективен анализационен инструмент, преживя на прехода между двете хилядолетия своя личен апогей, заемайки за кратко (поне за по-кратко от множество други понятия като *структура*, *текст* и *мит* например) позицията на философски камък в алхимичната лаборатория на все по-тоталистски конструираната културология. Веднъж откъсната от орбитата на еднопосочното движение: *изходен език* – *вторичен език*, проблематиката на превеждането с лекота отхвърли утопичния конструкт за оригинала, престана да се тревожи за остроумната дизюнкция на Волтер (*Преводите са като жените – или са верни, или са хубави*), за „непреводимия остатък“ и за изгубеното/изгубените в превода, и се устреми... назад към Шлайермахер, към теоретичните постановки, а и преводаческата практика на романтизма. Устреми се и към амбицираното включване на все повече и повече интердисциплинарност в проучването на преводаческия трансфер (на преводаческата „парафарза“, ако искаме да останем при твърдението за романтизма). Днес науките на/за превода (езикознание, литературознание, социология, история, информатика, педагогика и т.н.), комбинирани в понякога странен методологически възел, се интересуват от модели за успешна интеркултурна комуникация, от превода като основен актант на културната история, от преводача като овластена медиаторска фигура, от идеологии и политики на превода, от психология и педагогика на билингвизма и многоезичието и т.н.

Тъй като съм литературен историк и българист, за мен проблематиката на превеждането е интересна преди всичко с комплекс-

ността на информацията, която се съхранява закодирана в паметта на превода. Вероятно най-атрактивна е възможността чрез аналитично вглеждане в преводните текстове, в процесите на тяхното пораждање и рецепцията им да се постигне реконструкция на културните прегласи в съответния времеви срез. Преводаческите интерпретации на Вазовия роман „Под игото“, на разказите и драмите на Йордан Радичков през 70-те години на XX век или на произведения на Г. Господинов през първите две десетилетия на новия век могат да „свидетелстват“ за динамиката (за перипетиите, провалите, перспективите и формите на контрол и самоконтрол) на интеркултурния диалог в даден времеви срез. Безспорно най-интересното, засвидетелствано през превода, обаче е свързано с конструктите на литературна идентичност. Как преводите на български художествени текстове в чужда езикова среда влияят върху вътрешнобългарските концепти за автор и авторство? С колко и кои авторски⁸ имена работи преводният трансфер на българска литература? До каква степен преводите „(пре)форматират“ отделния авторов мит? Може ли откъсването от своето на културната среда (свободно пожелано или изтласкано, „прокудено“) да предопредели типа културен трансфер? Дали смяната на езика задължително ражда нова литературна идентичност?

Втората информационна посока, която може да се извлече от пробудената памет на превода, несъмнено е свързана с интерпретационната оптика на самия превод. По силата на своята езикова природа преводният трансфер неизбежно е оразличен прочит; понякога скучновато елементаризиран и опростен, друг път изненадващо нов, необичаен, дори „неправилен“ (ако решим да следваме Умберто Еко, – „свърхпрочит“), но винаги достатъчно интензивно провокиращ процесите на семиозиса прочит. Това е може би най-позната и най-често коментираната функционалност на преводната памет, която едва ли се нуждае от доказателствена обяснителност.

⁸ Тук и при следващите употреби в настоящото изследване на прилагателното *авторски* е търсена подчертаната означеност на авторството като статус (сравни: *авторско право, авторско присъствие, авторски колектив* и др.).

Толкова по-странно е, че тъкмо тя се „забравя“ и се пропуска. Реконструкцията на прочитите на даден текст (конструирането на неговата рецептивна история) не би трябвало да недовиждат, да изключват преводните интерпретации. Прочитите/ преводи на Анна Ахматова са част от поетическото битие на Багряна и е несъмнено важно да ги познаваме⁹; прочитът на испанския цикъл на Вапцаров на испански може да се окаже вид културно предизвикателство, защо го пропускаме?; тъкмо немскоезичната Вера Мутафчиева, любимката на ГДР-почитателите на исторически романи, би могла да ни каже много за днешното ни българско четене на учения и романиста Вера Мутафчиева... и т.н.

Специфична анализационна призма, в която паметта на превода може да бъде високофункционална, е свързана с предназначението или напротив – напълно несъзнавано – усилие на преводаческия трансфер за коректност спрямо новия контекст. Контекстът на усвояването притежава свои норми на езиковост, на поведенческо и жестово в литературната комуникация и дори на консенсусно определен праг на допустимост за нарушаването им. Увлечен от езиковия етикет на своето, устремен към успешното проговаряне на текста в нова културна среда, преводачът неизбежно подлага на пренареждане изходната комуникативна ситуация. Паметта на преведения текст може да разкаже/покаже множество различни вариации на подобна употреба: на относително невинно стилистично отместване, но пък с ниска ефективност (за да се случи Ботев като немския поет Т. Кьорнер, например), на стилистична катахреза (превърщаща Яворов в авангарден поет) или на идеологическо прекрояване, което прави новия езиков изказ на текста актуален и политически коректен. Преводачът като сладкодумен гост на чужда трапеза – винаги готов да последва поведенческия коректив на домакините...

Преводачът несъмнено притежава своя специфична памет, но пробуждането ѝ не може да се случи в абсолютно ново поле, да остане индиферентно по отношение на наличните вече конструкции. Раз-

⁹ Дори и когато през коментарите за тях се прави опит да се омаловажи българската поезия и да ѝ се откаже позициониране отвъд националното литературно поле.

четени самостоятелно или в съпоставителния аспект на няколко езика, „фактите“ на текста превод и на неговото пораждање могат и нещо повече. Те могат да конструират разказ, изненадващо друг, различен от познатите (вътрешно контекстни) историографски разкази за същите периоди. Могат да допълват и варират, контрастно да противопоставят или да „деконструират“ литературната идентичност, визията/визиите за даден автор, за даден период, за канона през този период или за кананообразуващите догми на периода. Казано с думите на Н. Георгиев, ако на „литературната история ѝ е разрешено да създава възможни литератури“, включването на преводните интерпретации е портал, широко отворен към тези възможности.

Може би най-деликатни за коментар са опитите за преодоляване на асиметриите в културния трансфер, чиито реализации преводният трансфер безмилостно точно очертава. Деликатни, тъй като разминаванията между усилията, мобилизирали висока ерудиция и богата опитност, и постигнатото реално интерфериране в чуждата/световната културна среда са оголени и недвусмислено ясно проявени. И тук можем да разграничим полето на високоорганизираните процеси, разполагащи с цели апарати и стройни процедури за „износ“ на литературност на ниво нация (равнището на политиките за културна репрезентация в чуждото¹⁰), от единичността на жестове на отделни естетики, на отделни авторски проекти и дори на отделни произведения, преднамерено създадени като литературни текстове за чуждото четене. В „моментната снимка“ на множество от преводите са запечатани волята и очакванията за едно „дълговечно“ съжителстване между българската и световната литература. Да се вгледаме в някои от тях.

Процедурата на простото сумиране изглежда най-лесно постижима – до извадка от преведени на български световни текстове се подреждат текстове на българското литературно поле и ето че целостта е портретно завършена. Такива сюжети на съполагане има изобилно много и вероятно не е случайно, че са особено устойчиви

¹⁰ В изследването „Битие в превода. Българска литература на немски език (XIX – XX век)“ съм отделила внимание основно на това ниво на преводен трансфер.

и доста разнообразни като формат. Ако един от най-ранните, двутомната „Българска христоматия“ на Иван Вазов и К. Величков от 1884 г., предлага принцип на подреждане през жанровата матрица (до всеки чужд жанров образец е прикрепен негов български еквивалент), в един от последните, „Енциклопедия. Герои на световната литература“ (Георгиева и др. 2008) съобществото е постигнато на далеч по-интимното ниво на персонажната система. Азбучното рубрикиране събира в пряка последователност Андромаха с Йовковата Аничка, но пък ги дели и двете от баба Илийца; остроумно предлага да мислим Бай Ганьо и барон Мюнхаузен като съседни, но направо стресира с непосредствената близост на Гаргантюа на Рабле и Георг Хених на Виктор Пасков. Разбира се, това са принципите на енциклопедизма, при тях съседствата не раждат „родствата по избор“ и сериозен проблем може да бъде единствено „пропускът“, отсъствието на информация, а не информираността в повече. Какъв е резултатът при подобни конструктори? Българското строене на литературна световност не пропуска никога своето; чуждото – рядко, много рядко борава с българското, при това изключително и само чрез оскъданото знаене, достигнало до него през преводите. Обикновено това са справочници или антологийни констелации, които „засичат“ българската литературна текстовост през решетката на някаква картография (Балканите, Източна или Югоизточна Европа, Черноморския регион) или през границите на езикова общност (славянска, балканска). Престижността на подобни външни проекти би трябвало да се подлага на същата усъмненост, с която наблюдаваме нашите опити механично да се „сговорят“ Пасков и Пастернак в световен диалог.

Далеч по-значещи и интересни са опитите за литературно съжителстване, плод на интенция/инициатива на автора или преводача. Ако се опитаме да подредим албум от подобни снимки на преводната памет, със сигурност ще трябва да включим още в началните му страници снимка на „Древняя болгарская песня об Орфее“ – превода от 1867 г., чрез който Р. Жинзифов дава шанс на новата българска литература (неродената все още) да бъде вградена в самите темели на необозримата текстовост, която е и тепърва ще бъде европейска/световна литература. Преди този превод,

разбира се, трябва да бъде включен самият проект *Раковски*, легитимиращ правото на българския език да съдържа нейната езикова полифония (следователно да предсказва разгръщането ѝ) – доколкото българският според този проект е липсващата брънка между санскрита и всички разроили се (национални) литературни езици. Подобен албум би съдържал преди всичко десетки преводи, създадени целенасочено заради *Голямата награда*, от която се очаква да осигури видимост и на българската литература сред *големите литератури*.¹¹ Би съдържал моментните снимки на първия превод на „Под игото“; на юбилейния медал, връчен в Прага на българския поет Кирил Христов; на „българския женски“ брой 4 на „Чехословашко-българска взаимност“ от 1937 г. с преводите на Е. Багряна, Дора Габе, М. Белчева и др.; снимки от връчването на наградата на Световния съвет за защита на мира на майката на Н. Вапцаров през 1952 г.; панорамна колажна снимка от преводни издания на Радичков на 37 различни езика; снимка на корицата на двуезичното издание на романа „Майките“ на Теодора Димова с щемпела за Голямата награда за източноевропейска литература или копие на листата на бестселъри на „Ню Йорк Таймс“... Наред с тези почти парадни примери за „успялост“ бихме могли да включим в нашия албум и множество други, днес някак по-трудно забележими и по-малко помнени. Защо пропускаме високата преводимост, на която се радват текстовете на Никола Ракитин, при това на френски език, при това по времето на свръхприсъствието на френския в световната

¹¹ Традиционно като неуспешност се преживява „отсъстващата награда“, неслучилото се българско име с Нобелово отличие за литература. А. Личева синтезно интерпретира както многобройните сюжети на така дълго очакваната награда, така и натрупалите се критични рефлексии по повод на тези очаквания. Съвременният срез на българската литературна продукция според авторката предлага множество варианти за излаз към световната литература: преводите и критическите отзиви извън българското пространство; уменията да се пише глобално; ангажираност с философска проблематика, която е в основата на актуалните европейски и световни теми (концепции за миналото, религия, антиутопийни конструкции и др.). Особено убедителна е очертаната „карта на възможните пъщица, които се откриват пред новата българска литература в битието ѝ на световна“ (Личева 2020).

литературна комуникация? Защо Гео Милев избира да представи българската литература в авангардното пространство на „Акцион“ с два превода на Николай Райнов? За около година „Страшния съд“ на Бл. Димитрова е книгата, четена синхронно на пет европейски езика. По-малко значещ ли е успехът на „Малки жабешки истории“ на Радичков? И така нататък...

Подобен албум на преводната памет би могъл да конструира хронологията на една на практика никога непрекъсвана верига от „доказателствен“ материал за осъществени излази отвъд националната литература. Очертано, прочетено през превода, „тясното пространство“ на една „малка литература“ започва да изглежда като пространство на трудно удържана граничност: всичко, случващо се в нейните предели, настоятелно търси превода като разрешително за напускане. И обратното – нито един от тези реално осъществени преводи/пребивавания не е в състояние да „свали граничността“, да направи албума от места на паметта в място на трайно съжителстване. Отказваме да четем отделните преводи като присъствие в световната текстовост, защото някак не са успели да означат включването си в осцилиращата световна диалогичност като трайно осветяване на цялостта на българска литература. Като панорамна видимост на нашето откъм четенето на другите. Към това трябва да прибавим и онази постоянна „огрешеност“, в която традиционно е набеждавана българската литература: тя греша, когато, силно свита в своето, продуцира текстове на „домашните си потреби“ (най-често обвързани с политически аспекти на настоящето), когато ражда носталгични етнографски опуси на родното, когато предлага елитарен херметизъм или дори се опива от мистицизма на собствената си затвореност и т.н. Но греша българската литература и когато, усвоила външни образци, ловко продуцира българската им редакция (проблематичния сюжет за наваксващата литература); когато сключва „сделка с дявола“ и набързо облича нещичко от готовата продукция на чужди литературни моди, т.е. влиза в сигурната продуктивност на актуалната световна заинтересованост (например криминалната или фентъзи литературата); и особено греша, когато директно проговаря на чужд език – било защото *българският език*

губи своята културна памет и се глобализира, или защото направо прескача в използването на английски, немски или турски например... Все огрешености на литературното, приписани му откъм опитите на неговото четене.

На едно литературно четене имах възможност да чуя как съвременен английски поет завижда на своя унгарски колега. Завижда му за необходимостта – шанс да бъде превеждан, за шанса – необходимост да прочете творбите си в превод. Завижда му, защото никоя литература не е толкова голяма или толкова малка, че да съществува само в един език. Толкова по-зле следователно за опитите да бъде прочетена и разбрана само през един език.

Една от целите на настоящото изследване е да демонстрира въз основа на немскоезичните преводи на български автори ефективността на активирането на преводната памет и да прояви необходимостта от една бъдеща, по-цялостна и многоезична систематизация на нейната функционалност. Чисто методологически настоящото изследване би могло на свой ред да греша по отношение на две предпоставки: изясняването на въпроса до каква степен преводният текст е резултат от надзор на чужди на литературната комуникация фактори (и следователно би трябвало да свидетелства по-скоро за тяхната ефективност!) и дали точно немскоезичният контекст, с който работи това проучване, е релевантен избор за изследователско поле.

Контрааргументите не са особено сложни за посочване. Културният трансфер, разбира се, не е случване в някаква имагинерна „чиста“ среда, не е и срещане на ускорени от превода частици „чиста духовност“ при някакъв лабораторен експеримент за високо енергиен обмен. Преводът увеличава заедно с текстовете присъщото на естетически продуктивния им контекст, наслагва върху тях полетата на собственото си конструиране като езиковост, действа утилитарно, уравниловъчно или пък точно обратното (деструктивно) спрямо новата комуникационна среда. Анализът би могъл да се настрои социологично и да следи тъкмо тези маркери на събитийност при културния трансфер. Но дори и за литература като българската (хем „малка“, хем с „политически гръбнак“) това не би било достатъчно-

то, единствено значещото или дори доминантно опериращото със значения поле на анализ. Българската литература засича координатите на *локалното/регионалното* по посока *световна литература* на няколко нива (вече стана дума за това): Балкани, Източна Европа, Европа и съответно активизира категории като *малки литератури*, *регионалност* (южнославянски литератури, балкански литератури), *културно наследство*, *езикова близост* и др. Мислим тази регионалност за особена – натоварена с прекалено силен интегритет и прекалено силно отгласкване от него. Регионалност с обща и дори трудно поделима културна памет (не че поделянето непременно е необходимо) и съответно „претоварена“ с многослойни напластвания на политическите ѝ употреби. Всъщност такива наслагвания бележат почти всички регионални културни съседства и независимо от това колко назад във времето полагат слоя на неделимата си памет, напреженията на търсенето през многобройни наративи културно различие винаги ще пораждат нарцисизма на малките разлики. Активността на преводния трансфер, съответно на индикираната през превода интеркултурна комуникация, никъде не зависи пряко от тях или поне не е в абсолютната предопределеност на условие и резултат. Мога да предложа два различни като сюжетика и методология на анализ примера в тази посока.

Оказва се, че противно на всякакви „усети“ за национално значими (митолгемни) фигури на българската културна памет на нито един от вариантите на културна политика на България не е достигнала инициативност и воля да преведе поезията на българския поет П. К. Яворов на немски език като цялостна текстовост. Най-ранното самостоятелно издаване на произведение на немски език на Яворов е дело на Македонските студентски дружества в чужбина. Става дума за превода на Мели Шишманова на откъс от биографията на Гоце Делчев от 1925 година (Jaworoff 1925). Уникално издание, което е в състояние да развъълнува наши и чужди историци по много поводи, но пък е очевидно, че не Яворов, а македонските освободителни проекти са „обект“ на културния му трансфер. На немски и в самостоятелно издание поезията на Яворов ще се появи след още 44 години и изданието отново ще

е резултат от усилията на емигрант (Аврам Вентура). Очевидно за политиките на двете социалистически държави, уж еднакво устремени към пълноценно осъществено „братско“ културно сътрудничество, Яворовото присъствие в немскоезичния културен ареал е еднакво напълно ненужно. Преводен трансфер на поезията на любимеца на всички българи ще се случи едва през 1999 г. по инициатива на немския славист Н. Рандов. Случва се по времето на едно „краеовековие“ на западно-източните диалози, готово да погълне почти всичко от източната текстост, стига да е маркирано с политическа актуалност, т.е. да носи тържествения щемпел на отхвърления тоталитаризъм. Разчетен през доминантите на политическото, а и през пазарните любопитства, появилият се найсетне на немски цялостен текст *Яворов* изглежда странен избор, ненавременен и дори ексцентричен. През същото това десетилетие академичната българистика в Германия е или официално закрита, или изчаква подобна участ „под прикритието“ на по-общия дял на южната славистика.

А ето и втория, обвързан с противоположна емоционалност, пример за относителната независимост на преводаческия трансфер. Травматичният разказ за петвековното иго би трябвало да държи настрана българския читател от всякакви любопитства около турската „книжовност“, още повече че към езика и особено към неговата „утаненост“ в съвременните форми на българския има специфично пейоративно отношение¹², а културният модел за идентичност се приема като преодоляното (предмодерно и затова срамно) левантинско наследство в рамките на своето. Внимателното проучване на преводаческия трансфер, засичащо минимум три източника, показва следните резултати: за периода 1950 – 2018 на български са преведени и издадени 178 книги на турски автори (поезия, разкази, романи, антологии), докато от български на турски са преведени само 91 за-

¹² Особено ценно в това отношение е изследването на Максим Станев, който говори дори за „кумулятивен ефект от архаизация и пейоризация на турцизмите в българския език“. Виж Стаменов 2011.

главия¹³. България превежда приблизително два пъти повече турски автори, отколкото Турция – български, и това е устойчива тенденция през изследваните десетилетия, а не въпрос на струпване около едно име (например около носителя на Нобелова награда Орхан Памук) или даден феномен на масовата култура (модата на турските телевизионни сериали от средата на 90-те години). Несъмнено връзка между културна памет и интензитет на преводния трансфер съществува, но тя далеч не подлежи на описване чрез стереотипите на колективното знаене (колективните очаквания).

Сериозни възражения може да натрупа и изборът на немскоезичния контекст като място на осъществен културен трансфер. Толкова несъотносими са българският и немският контекст и като мащаби (на читателската аудитория например), и като интензитет на културна продукция (книжния пазар и неговите вековни традиции), и като специфика на общуването с книгата (това, което на немски се нарича *Buchkultur* и е така устойчиво, че е произвело нарицателно), че самото начинание изглежда обречено просто да описва асиметриите на културните диалози. Тук вече спокойно можем да се облегнем на информацията, която предлага източник като *Index translationum*, и да проверим дали си струва да се поддаваме на предварителни усети. Индексът, дело на ЮНЕСКО, следи преводния трансфер на литература от всички езици, отчита и обработва информацията, свързана с него. Обработката на информацията за потока от преводи по езици след 2010 не навсякъде е приключила и затова, ако се интересуваме от съвременната динамика, можем да се опрем на последните две аналитично обхванати десетилетия: от 1989 до 2009 г. Индексът събира данни на преводната комуникация в областта на хуманитаристиката най-общо и включва заглавия, които дори най-разтвореното понятие за литературност трудно би приело за литературни, например „Външната политика на НРБ“ от Т. Живков или „Произход на българския народ“ от Д. Ангелов. Тъй като принципите на обработ-

¹³ Съобщенията тук числа са резултати от първия етап на съвместен българо-турски научен проект, в който участват и студенти от специалността „Български език и турски език“ във Филологическия факултет на ПУ „Паисий Хилендарски“.

ка на информацията са абсолютно еднакви за всички езици, можем спокойно да приемем, че отчитаният преводен интензитет ще е валиден и в частното му проявление на преводи само на фикционални текстове. И така: обобщената статистика отчита за периода от 1989 до 2009 г. за Германия 195 942 броя преводи, за България – 20 603. Коректността изисква да добавим и данните за преводи в Австрия и Швейцария и тогава числата за сравнение стават: 201 265 преводни заглавия в немскоезичен контекст спрямо 20 603 в България.

Десетократно по-високите стойности ясно подкрепят усета за несъотносимост. Но ако съпоставката ни се отнася не до статичност на резултатите, а до динамика на процес и ако движението, което се опитваме да следим, е по линията: *локална, регионална, световна литературна комуникация*, сравнителният план български – немскоезичен контекст би трябвало да е значим тъкмо като несводимост. Преводът в немскоезичния контекст напуска езиковото семейство, надскача регионално своето, разграничено както културно, така и политически (като политически стратегии и практики на културния трансфер), но немскоезичният контекст има още едно предимство и то в случая е основно. Германия си е извоювала авторитета на своеобразен медиатор, на откривател и ментор спрямо културата и литературата на славянството, на Изтока, на Северна и Южна Америка, на Африка..., формулирано възможно най-абстрактно – на *културата на другите*. Това е традиция, начената от имена като Фридрих и Вилхелм фон Хумболт и Йохан Готфрид фон Хердер, но поддържана устойчиво активна и до днес. Актуалната ѝ видимост се създава от мощни културни инструменти като фондации, които подкрепят целенасочено културния обмен (фондация „Роберт Бош“ например или фондация „Нордлихт“), фестивали и панаири на книгата, специализирани издателства (например „Ханзел Ферлаг“, чиято основна задача е „да представя съвременната литература от всички региони на света“), наградни фондове за превод на съвременна литература от цял свят и т.н. Днешната ситуация на „глобален пазар на книгата“ оперира с английския като основен показател за нивата на присъствие на даден автор или на дадена литература. Това не означава, че английският е непременно езикът „откривател“, а само че без

английския достъпът до абсолютните стойности на световното четене, на бестселърите е невъзможен. Данните на Index translationum за преводаческа активност са особено красноречиви в това отношение: в класацията за държави с най-голям обем на преводна продукция (брой преведени книги) на първо място е Германия, в класацията за езици на превеждане – немският. Да те преведат на немски, често е първото стъпало към преводи на цяла плеяда от езици: английски, френски, испански и т.н.¹⁴

В настоящото изследване с помощта на превода е потърсена траекторията на една постоянно разширяваща се зона за четене на националната литература: от епицентъра на онази текстовост, която задава каноничното ѝ тяло, към полетата на принудено и/или преднамерено търсени диалози с другите, към все по-ясното влизане в полифонията на многоезично писане, предназначено за многоезично четене. Във фокуса на това движение са поставени литературната идентичност и нейното преводно конституиране. За експеримент, поставящ си за цел да провокира вниманието към една засега слабо осветена изследователска зона, това би трябвало да е достатъчно.

¹⁴ Разбира се, тези данни също не бива да се абсолютизират. Основният език, през който съвременната македонска литература (най-вече романовата жанрова форма) достига до откъсване от регионалната си реализация, е френският. Традициите на културния диалог могат да внесат странни за статистиките „изкривявания“ на информацията.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Георгиева и др. 2008:** Георгиева, Е. (ред. и съст.), М. Цанева, С. Хаджикосев, П. Троев (съст.), *Енциклопедия. Герои на световната литература*. София: Книгоиздателска къща „Труд“, 2008.
- Гьоте 1979:** Гьоте, Й. С. Пак за световната литература. В: *Гьоте за литературата и изкуството*. Исак Паси (съст.), т. 1, София: „Наука и изкуство“, 1979, 596–598.
- Златанов 2019:** Златанов, Бл. Международните литературни фестивали и литературните четения в чужбина като път за (не)опознаване на българската литература. В: Субиото, Н. и Л. Димитров (съст. и научни ред.), *България – Македония – Словения: межкултурни диалози в XXI век*. София: „Аз-буки“, 2019, 29–40.
- Личева 2020:** Личева, А. Българският случай (опити върху българските кандидатури за „Нобел“). В: Кръстев, Д. и др. (съст.), *Битието на словото. Юбилеен сборник, посветен на 60-годишнината на проф. Запрян Козлуджов*. Пловдив – София: УИ „Паисий Хилендарски“ и изд. „Захарий Стоянов“, 2020, 286–303.
- Ортега-и-Гасет 1993:** Ортега-и-Гасет, Х. Нищета и блясък на превода. В: *Хосе Ортега-и-Гасет. Есета*. Исак Паси (съст.), том 2., София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993, 162–183.
- Стаменов 2011:** Стаменов, М. *Съдбата на турцизмите в българския език и в българската култура*. София: „Изток – Запад“, 2011.
- Тиханов 2014:** Тиханов, Г. Месторазположението на световната литература. – *Литературен вестник*, XXIII, бр. 1,8–4.01. 2014, 9; 12; 13.
- Auerbach 1952:** Auerbach, E., *Philologie der Weltliteratur*. In: *Weltliteratur: Festgabe für Fritz Strich zum 70. Geburtstag*, Walter Muschg and E. Staiger (Hg.). Bern: Francke, 1952, 39–50.
- Bachmann-Medick 2004:** Bachmann-Medick, D. Multikultur oder kulturelle Differenzen? Neue Konzepte von Weltliteratur und Übersetzung in postkolonialer Perspektive. In: *Kultur als Text. Die anthropologische Wende in der Literaturwissenschaft*. Doris Bachmann-Medick (Hg.), 2. aktual. Aufl. Tübingen, Basel: UTB, 2004, S. 262 – 296.
- Birus 2004:** Birus, H. Goethes Idee der Weltliteratur. Eine historische Vergegenwärtigung (19.01.2004). In: Goethezeitportal. <http://www.goethezeitportal.de/db/wiss/goethe/birus_weltliteratur.pdf> (18.06.2019).
- Casanova 2004:** Casanova, P., *The World Republic of Letters*. Cambridge, London: Harvard University Press, 2004.
- Damrosch 2003:** Damrosch, D. *What is World Literature?* Princeton an Oxford: Princeton University Press. 2003.
- Ette 2017:** Ette, O. *WeltFraktale. Wege durch die Literaturen der Welt*. Stuttgart: J. B. Metzler Verlag, 2017.

- Goethe, HA, 1982:** Goethes Werke. Schriften zur Kunst. Schriften zur Literatur. Maximen und Reflexionen. In: *Goethes Werke, Hamburger Ausgabe in 14 Bände. Band XII* (Hg. Erich Trenz). München, C. H. Beck Verlag, 1982.
- Goethe, FA II 10:** Goethe, J. W. Goethe an Carl Friedrich Zelter, 21. 5. 1828. In: *Johann Wolfgang Goethe. Sämtliche Werke. Briefe, Tagebücher und Gespräche (Frankfurter Ausgabe)*, Apel, Fr., Hendrik, B. (Hg.), Frankfurt/Main, 1986–1999. Abteilung II. Bd. 10.
- Goethe, FA II 12:** Goethe, J. W. In: *Johann Wolfgang Goethe. Sämtliche Werke. Briefe, Tagebücher und Gespräche (Frankfurter Ausgabe)*, Apel, Fr., Hendrik, B. (Hg.), Frankfurt/Main, 1986–1999. Abteilung II. Bd. 12.
- Lamping 2010:** Lamping, D. *Die Idee der Weltliteratur. Ein Konzept Goethes und seine Karriere*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag, 2010.
- Müller 2014:** Müller, G. Einleitung: Die Debatte Weltliteratur – Literaturen der Welt. In: *Gesine Müller (Hg.), Verlag, Macht, Weltliteratur. Lateinamerikanisch-deutsche Kulturtransfers zwischen internationalem Literaturbetrieb und Übersetzungspolitik*. Berlin: Verlag Walter Frey, 2014, S. 7–17.
- Richter 2017:** Richter, S. *Eine Weltgeschichte der deutschsprachigen Literatur*. C. München: Bertelsmann.
- Schleiermacher 1963:** Schleiermacher, Fr. Ueber die verschiedenen Methoden des Uebersetzens. In: *Das Problem des Übersetzens*. Hans Joachim Störig (Hg.), Stuttgart: Goverts, 1963, S. 38 – 70.
- Jaworoff 1925:** Jaworoff, P. *Gotze Delcheff (Ein Abschnitt aus der von Javoroff verfassten Biographie über Gotze Delcheff)*, Aus dem Bulgarischen Meli Schischmanoff, Mazedonische Studienvereine im Ausland. Wien: C. Fromme in Komm., 1925.